

מלכות החשמונאים

הרב הלל בן שלמה

בימי החנוכה אנו מודים לה' על הניצחון שנעשה על היוונים בידי החשמונאים, וכפי שמתואר בגמרא בשבת (כא,ב): "שכשכנסו יוונים להיכל טמאו כל השמנים שבהיכל, וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום, בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן שהיה מונח בחותמו של כהן גדול, ולא היה בו אלא להדליק יום אחד, נעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים. לשנה אחרת קבעום ועשאו ימים טובים בהלל והודאה".

המושג "מלכות בית חשמונאי" נזכר בכמה מקומות בדברי חז"ל בהקשרים שונים של גבורה וניצחון על היוונים (ראה למשל בתענית יח,ב ובמגילה ו,א), וכפי הנראה המושג בית חשמונאי היה מושג של גאווה וכבוד לכל מי שהשתייך אליו (עד לסופו, כאשר הורדוס הכרית את כולם, וראה בגמרא בקידושין דף ע,ב על אותו אחד שהתפאר שהוא בא מבית מלכות חשמונאי).

למרות כל המובא לעיל, ישנה טענה המובאת בכמה מספרי בני זמננו, לפיה כביכול החשמונאים לא נהגו כשורה בכך שנטלו את השלטון לעצמם; ויש הרוצים לטעון, כי חז"ל מתחו ביקורת עליהם בעניין זה. האשמה נפוצה המובאת בשם החתם סופר היא, כי רבי יהודה הנשיא עורך המשנה, אשר היה מזרע בית דוד, הקפיד על החשמונאים אשר נטלו לעצמם את השלטון, ועל כן לא הזכירם במפורש, ולא ייחד להם מסכת בפני עצמה (כך מופיע בספר "טעמי המנהגים" אות תתמז).

לולא היתה טענה מופרכת זאת נשמעת מפי אנשי תורה, נראה היה כי אין להתייחס לטענה זו, שהרי כולנו חוגגים עד היום את ימי החנוכה, אשר נקבעו על ידי החשמונאים בעצמם, שציינו את נצחונם על היוונים, ובוודאי שהם בעצמם לא ראו בעיה בעצם שלטונם.

אולם נראה שחשוב לבאר את הצורך בשלטון הרצוי גם אם הוא לא ממלכות בית דוד, גם במסגרת המאמצים שלנו לתיקון המציאות כיום, כאשר ישנם המזלזלים בפעולות מעשיות שנועדו לכיבוש הארץ ולטיהור המקדש, והם

מצפים שהמצוות הללו יתרחשו מאליהם, על ידי משיח בן דוד או באמצעות הופעות ניסיות יוצאות מגדרי הטבע; ולהבנתם עד אז עלינו לסבול את המציאות הגלותית בה אויבי ישראל מרימים את ראשם ופועלים כנגד עמנו בהר הבית ובשאר מרחבי הארץ.

שמחת החנוכה: "חזרה מלכות לישראל"

בתיאור הנזכר בגמרא לעיל, ישנה הדגשה לנס פך השמן, שבאמצעותו הדליקו את המנורה בשמן טהור למשך שמונה ימים. נס זה מלמד אותנו על הנצחון של הטהורים על הטמאים, כפי שאנו מזכירים בתפילת "על הניסים" בתפילה ובברכת המזון בכל ימי החנוכה. אולם בתפילה זו – למרות שאנו מזכירים את הדלקת המנורה "והדליקו נרות בחצרות קדשך", אין אנו מזכירים כלל את נס פך השמן. עיקר התפילה היא ההודאה על הצלת ישראל מן המלכות היוונית הרשעה, בנצחונם של החשמונאים, אשר הסתיים עם טיהור המקדש ופינוי ההיכל. אפילו מצות הדלקת הנרות אינה נזכרת בתפילה זו, אלא רק קביעת שמונת הימים הללו ולהודות לה'.

גם הרמב"ם בתיאור נס חנוכה משבח את נצחון החשמונאים על היוונים, ואינו מזכיר כלל את נס פך השמן: "בבית שני כשמלכו יון, גזרו גזרות על ישראל ובטלו דתם, ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצות... עד שריחם עליהם אלהי אבותינו והושיעם מידם והצילם וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם והעמידו מלך מן הכהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתיים שנה עד החורבן השני".

השמחה הגדולה של חנוכה לפי הרמב"ם, היא בעצם – יום העצמאות. עם ישראל חוגג את עצמאותו. הרמב"ם אינו מזכיר בשום צורה שהיא ביקורת על שלטונם של החשמונאים, אלא להיפך, מבחינתו, זו החזרה של מלכות ישראל, ואת זה אנו חוגגים עד היום. גם בנוגע לחגיגת יום העצמאות בימינו, אף החולקים על הצורך בחגיגתו, טוענים כנגד השמחה בשלטון שאינו שומר תורה ומצוות, אך אף אחד אינו טוען, שיש איסור למנות לתפקיד שלטוני אדם ירא שמים, אשר אינו מבית דוד.

דברי הרמב"ם הללו מובאים גם בדברי רבים מהפוסקים בפתיחתם להלכות חנוכה (ארחות חיים חלק א הלכות חנוכה אות א, כלבו סימן מד ; חיי אדם כלל קנד סעיף א ; קיצור שולחן ערוך סימן קלט סעיף א ; משנה ברורה סימן תרע סעיף קטן א). אף אחד מהם לא הזכיר בדבריו ביקורת כלשהיא על שלטון זה.

"לא יסור שבט מיהודה" – ציווי או ברכה ?

קודם לפטירתו של יעקב אבינו, בברכתו לבניו אומר יעקב "לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו...". הקורא את הדברים הללו בוודאי מבין, כי בכוונת יעקב אבינו לברך את יהודה, על השלטון שיתבצע באמצעות זרעו. אולם האם יש מקום להבין דברים אלו כציווי אשר ניתן לכל הבנים, שלא למנות מנהיג או שופט שאינו מזרע יהודה?

כמובן, שהבנה זו נשללת ממקורות רבים בתנ"ך ובחז"ל, בהם הועמדו מלכים ושופטים, שאינם מצאצאי יהודה. משה רבינו ויהושע בן נון לא היו צאצאים של יהודה, וכך גם רוב השופטים, ושמואל ושאלו. משה רבינו מינה שבעים זקנים בהשתתפות נציגים של כל השבטים, ולא מצאנו הקפדה כלל בנושא מינוי דיינים, שעליהם להיות דווקא משבט יהודה. במסגרת הסנהדרין אנו מוצאים, שהיו כהנים לויים וישראלים, ואף בית דין מיוחד של כהנים נזכר בדברי חז"ל בכמה מקומות (משנה כתובות א,ה ; גמרא עירובין לב,א ועוד).

בניגוד לכל האמור, הרמב"ן בפירושו לבראשית (מט,י) כותב, כי דברי יעקב נאמרו לבניו על העתיד, שמאז ייבחר דוד למלך משבט יהודה, על השלטון להישאר בידי זרעו ; ומסיבה זו הוא מותח ביקורת על החשמונאים : "וזה היה עונש החשמונאים שמלכו בבית שני, כי היו חסידי עליון, ואלמלא הם נשתכחו התורה והמצות מישראל, ואף על פי כן נענשו עונש גדול, כי ארבעת בני חשמונאי הזקן החסידים המולכים זה אחר זה עם כל גבורתם והצלחתם נפלו ביד אויביהם בחרב. והגיע העונש בסוף למה שאמרו רז"ל (ב"ב ג ב) כל מאן דאמר מבית חשמונאי קאתינא עבדא הוא, שנכרתו כלם בעון הזה".

דברי הרמב"ן הללו על הדברים הללו הובאו גם בכמה מחברים אחריו (לדוגמא באבודרהם על חנוכה), אולם נראה, שהם אינם מתאימים לדברי הראשונים והפוסקים דלעיל, ויש הרבה מקום לתמוה עליהם, כפי שנתבאר. גם הר"ן

בדרשותיו (הדרוש השביעי) העיר על דברי הרמב"ן: "ודברי תימה הם, שאם כן לא נשלמה הבטחת יעקב בזה, ואף על פי שהיו עונשים המסירים הממשלה, כי מי שיבטיחנו הנביא שלא יזוק ולא יפול ביד שונאיו ואחר כך יפול, אף על פי שדמו מידם יבוקש, לא נשלמה הבטחת הנביא. וזה הפסוק אינו מצוה ולא אזהרה לבאים, אבל הקדמת הידיעה ממה שיקרה..."

הנחת היסוד של הר"ן היא, כי דברי יעקב אבינו נאמרו כנבואה עתידית ולא כציווי (על פי ההבנה שהוא אכן מתאר את אשר יקרה באחרית הימים, ולא כדברי רש"י בבראשית שם, שיעקב בקש לגלות את הקץ ונסתלקה ממנו השכינה והתחיל לומר דברים אחרים). ממילא, הדברים הללו צריכים להתגשם בכל אופן (ונראה מדבריו, שאף לפי הרמב"ן הדברים צריכים להתקיים בכל אופן, אלא שהאדם צריך להתאמץ לקיימם, ובדומה למה שמפרש הרמב"ן בראשית מב, ט על יוסף הצדיק שניסה להגשים את חלומותיו ולגרום לכך שאחיו ישתחו לו, ולדעתו שם טו, יד גם המצרים אינם צריכים להיענש על עצם השעבוד לישראל, שהרי הם קיימו את דברי הנבואה שנאמרה בברית בין הבתרים "ועבדום ועינו אותם", אלא רק ששעבדו יותר מדי, ובדומה לזה כותב הראב"ד בהשגה הלכות תשובה ה,ה; ולא כדברי הרמב"ם שם, האומר שהקב"ה לא גזר על עם מסוים שישעבדם והמצרים נענשים על שהתנדבו לקיים את דברי הנבואה).

לדעת הר"ן, השלטון בעל התוקף שהיה לישראל, היה של מלכות בית דוד, ואילו מלכות החשמונאים לא היתה נחשבת לכזו (ובניגוד למשתמע מדברי הרמב"ם הנ"ל, שהיתה זו ממש חזרת מלכות לישראל): "ואין ממלכי חשמונאי על זה קושיא כלל, כי לא יבטיחו הכתוב ליהודה, רק כל ימי היות הממשלה לישראל מצד עצמם לא תיכרת משבט יהודה, והממשלה לעולם תהיה בשבטו כל זמן שתהיה בישראל. אבל לא הבטיח שלא יתמנה אדם בשררה מן השררות אם אינו משבט יהודה. והמלכים אשר מלכו בבית שני, לא היתה מלכותם מצד עצמם כלל, אבל הם כפקידים למלך פרס ורומי, גם לזולתם מן המלכים".

וראה עוד בדברי הר"ן שם, שהביא על פי דברי חז"ל פירושים נוספים לנבואת יעקב, שהכוונה לשלטון ברמה מסוימת מיהודה, או שהתורה לא תיפסק מזרעו של יהודה, או שהשלטון לא יסור מזרעו מאז שיתחיל שלטונו של המשיח.

מינוי כהנים למלכים

לדעת הרמב"ן, לא זו בלבד שיש איסור למנות מנהיגים משאר השבטים, אלא שישנו איסור מיוחד החל על הכהנים, מאחר שהם מיוחדים לעבודת המזבח בדווקא ולא לשלטון. הרמב"ן מביא ראייה לדבריו מהירושלמי (הוריות ג,ב), שם נאמר "אין מושחין מלכים כהנים", על פי הדברים הללו של יעקב אבינו ("לא יסור שבט מיהודה"), ולאחר מכן מביא רבי חייא בר אבא שם ראייה לדבר מסמיכות הפסוק העוסק במינוי המלך לו ולזרעו, לפסוק האומר שלכהנים אין חלק ונחלה בארץ.

וכך כותב הרמב"ן: "הנה שנו בכאן שאין מושחין מלכים מן הכהנים בני אהרן, ופירש תחלה שהוא לכבוד יהודה, שאין השררה סרה מן השבט ההוא, ולפיכך אף על פי שישראל מקימים עליהם מלך משאר השבטים כפי צורך השעה, אין מושחים אותן שלא יהיה עליהם הוד מלכות, אלא כמו שופטים ושוטרים יהיו. והזכירו הכהנים שאף על פי שהן בעצמן ראויים למשיחה, אין מושחין אותן לשם מלכות, וכל שכן שאר השבטים, וכמו שאמרו בגמרא (הוריות יא ב) שאין מושחין אלא מלכי בית דוד. ורבי חייא בר אבא פירש שהוא מנוע מן התורה שלא יהיה לכהנים הלויים כל שבט לוי חלק ונחלה במלכות".

אמנם, רבי חייא בר אבא אינו מזכיר בדבריו כל דבר הסותר את המובא לפניו, ובפשטות, סמיכות הפסוקים המובאת על ידו, נועדה להוכיח את האמור קודם לכן, שאין למשווח את הכהנים המולכים – למרות שהם ראויים למשיחה מסיבה אחרת (ככהנים גדולים). לא נזכר כאן כלל, כי ישנה בעיה בעצם מינויים של הכהנים הגדולים למלכים, וכך אנו מוצאים גם לגבי עלי הכהן הגדול, שהיה שופט (שמואל א ד, יח). וכך מבאר בעל ה"תורה תמימה" על בראשית שם, כי אף על פי שלכתחילה למינוי מלך יש למנות מלך מבית דוד, אם לא היה אדם ראוי מבית דוד או מסיבה אחרת, ניתן למנות אף מלכים משבטים אחרים ואף כהנים (וכך נתבאר דברי הירושלמי בדבריו).

מדוע נענשו החשמונאים?

הרמב"ן בדבריו שם מזכיר את עונשם של החשמונאים, שלדעתו היה בגלל לקיחת המלוכה על ידם, והוא מזכיר כי היו חטאים אחרים, אך להבנתו זה היה

עיקר החטא בגללו נענשו: "ואף על פי שהיה בזרע שמעון עונש מן הצדוקים, אבל כל זרע מתתיה חשמונאי הצדיק לא עברו אלא בעבור זה שמלכו ולא היו מזרע יהודה ומבית דוד, והסירו השבט והמחוקק לגמרי, והיה עונשם מדה כנגד מדה, שהמשיל הקדוש ברוך הוא עליהם את עבדיהם והם הכריתום".

אין אנו בקיאים בחשבונות שמים, אולם כפי שהרמב"ן עצמו מזכיר, היה חטא אחר בידיהם, של האנשים הצדוקים, אשר כפרו בתורה שבעל פה, שבהחלט ייתכן לראות גם בזה סיבה לעונש (אם כי לדברי הרמב"ן היה זה רק בחלק מצאצאי החשמונאים). סיבה אחרת לעונש שהם ספגו, אנו מוצאים בדברי רש"י על שיר השירים (ו, יב): "לא ידעתי - כנסת ישראל מתאוננת לא ידעתי להזהר מן החטא שאעמוד בכבודי בגדולתי ונכשלתי בשנאת חנם ומחלוקת, שגבר במלכי בית חשמונאי הורקנוס ואריסטובלוס, עד שהיה מביא אחד מהם את מלכות רומי, וקבל מידו המלוכה, ונעשה לו עבד ומאז נפשי שמתני להיות מרכבות להרכיב עלי נדיבות שאר אומות". כלומר, המדובר בחטאים של שנאת חנם ומחלוקת, אשר התרחשו כמה דורות לאחר נצחון החשמונאים על היוונים (ומביא כן בשו"ת ציץ אליעזר חלק יט סימן כו: "וזה היה חטא הבנים ולא חטא האבות").

מדוע אין מסכת חנוכה?

בספר "צניף מלוכה" מאת הרב משה צבי נריה, מאריך בפרק מיוחד (עמודים 177-182) לדחות את הטעם הנזכר בספר טעמי המנהגים בשם החתם סופר, להשמטת מסכת העוסקת בנושאי חנוכה מן הש"ס (בגלל שכביכול רבי יהודה הנשיא הקפיד עליהם על לקיחת השלטון). הרב נריה מעיר, כי טעם זה – ש" אין לו טעם ואין לו ריח", אינו מופיע בשום מקום בכתבי החתם סופר, ובכלל לא מסתבר שהוא נאמר על ידו: "סוף דבר: לא ברור כלל מה אמר מרן החתם סופר ז"ל בנושא זה, אולם דבר א' ברור, כי מה שנאמר בשמו - זאת הוא ודאי לא אמר!"

הרב נריה מביא שלושה טעמים אחרים להשמטת מסכת זו: א. מטעמים מדיניים לא רצו להבליט יותר מדי את הניצחון על היוונים. ב. אלו הלכות מועטות אשר כבר היו מפורסמות. ג. מאחר שהן כבר מופיעות במגילת תענית,

אשר קדמה למשניות (שעד לכתיבת המשניות דברי התורה שבעל פה לא הועלו על הכתב פרט למקרים חריגים כמו "מגילת תענית" שם נזכרים ימי החנוכה). הרב נריה סובר, שהפירוש העיקרי הוא הפירוש השלישי.

יש לציין, כי בדברי החתם סופר עצמו בחידושו למסכת גיטין (עח,א) אנו מוצאים התייחסות לשאלה זו, והוא דווקא מסביר כמו האפשרות השנייה הנזכרת בדברי הרב נריה: "ואל תתמה שהרי בשום מקום במשנה לא נזכר שיניח אדם תפילין ושבגד של ד' כנפות חייב בציצית, אלא תפלה של ראש אינו מעכב של יד ותכלת אינו מעכב לבן; ולא תנן חייב אדם להדליק נר חנוכה, אלא גץ שיוצא ר' יהודה אומר בנר חנוכה פטור, ונר חנוכה גופא היכי הוזכר במשנה? אלא רגילים היו בכך ולא הזכיר, הכי נמי לשונות הללו". כלומר, הלכות חנוכה אינן מסובכות, וכולם רגילים לקיים אותם, ועל כן אין צורך בייחוד מסכת בפני עצמה בשביל זה.

תשובה אחרת לשאלה זו, ניתן למצוא בדברי רבי אברהם בן הגר"א, הכותב בהקדמת ספרו "רב פעלים", כי ישנן מסכתות אשר היו מצויות בעבר וכיום אינם בידינו, ובין המסכתות הללו הוא מונה גם את מסכת חנוכה.

לסיכום: מלכות החשמונאים היתה מלכות של אנשים צדיקים אשר היו ראיים למלוך באותו הזמן. למרות שהמלכות האידיאלית היא מבית דוד, אין מניעה למנות בשעת הצורך מנהיג שאינו מבית דוד (אלא שאין למשוח אותו). אין קשר בין מלכות החשמונאים לבין העדר מסכת חנוכה מהש"ס.